

ВЕРМЕНИЧ

Ярослава Володимирівна — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

КОРДОНИ ТА ПОГРАНИЧЧЯ В ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОЄКЦІЇ

У статті запропоновано міждисциплінарний вимір осмислення теоретичних проблем дослідження кордонів та погранич у соціогуманітарному просторі. Показано, що застосування геополітичних, геоekonomічних, геокультурних та геоінформаційних методологічних підходів зумовлює можливість репрезентації феномена кордонів та погранич у вигляді соціального і політичного конструкту, що детермінує навколишній простір, перетворюючи його на ареал комунікацій і взаємовпливів. Доведено, що кордони не лише розмежовують простір держав, а й визначають межі ідентичностей — як реально існуючих територіальних, так і постійно конструйованих символічних, формують культурно-цивілізаційний код народу. Репрезентовано авторське бачення необхідності концептуалізації історичної лімології як міждисциплінарного наукового напрямку, орієнтованого на вивчення процесів самоідентифікації людини з конкретним територіальним простором на основі всієї сукупності взаємодій у міждержавних, міжетнічних та міжконфесійних координатах. Наголошено, що національні інтереси і цілі безпеки будь-якої держави потребують максимального врахування чинника порубіжності у відтворенні об'єктивної картини її минулого розвитку та моніторингу й аналітики тенденцій і виликів сучасної регіональної та етнонаціональної політики.

Ключові слова: кордон, порубіжжя, фронтир, теорії кордонів та погранич, історична лімологія, територіальна ідентичність.

Початок ХХІ ст. ознаменувався низкою глобальних трансформацій, дати однозначну оцінку яким виявилось надзвичайно складно. Турбулентність сучасних світових процесів поставила під сумнів модні ще 10–15 років тому теорії «розмивання» національного суверенітету і зменшення місця й ролі територіальності у житті соціумів. Геополітичні реалії значно актуалізували науковий інтерес до проблеми територіальних кордонів та пов'язаних із ними конфліктів. Зрозуміло, що зумовлена кордонами додаткова ризикогенність може продуктивно досліджуватися лише на міждисциплінарному рівні, на базисному фундаменті синтетичної соціальної теорії. Епістемологічна потужність останньої зумовлена закладеною в ній здатністю

до осмислення різних варіантів соціокультурної динаміки, зокрема і в історичному вимірі. Із застосуванням принципу конструктивізму створюється можливість побудови блокових структур, які організують у певну систему найрізноманітніші відомості про шляхи формування кордонів, їхні функції, пов'язані з ними переваги й ризики. А те, що проблема кордонів незмінно використовується в міждержавних спорах і територіальних претензіях, диктує необхідність теоретико-методологічного осмислення всіх її граней: структури й змісту поняття, типології, співвідношення політичних, адміністративних, культурних кордонів тощо.

Запобігання конфліктам, що виникають на «кордонній» основі, принаймні мінімізація впливу тих, що даються ознаки, — головне завдання соціальних теорій сучасності. Якщо класична соціологія XIX–XX ст. доволі по-блажливо ставилася до конфліктів як засобів «випускання пари», то сьогодні в полі зору соціологів і конфліктологів переважно перебувають пов'язані з ними загрози «вкрай небезпечного рівня» — насамперед ті, які спричиняють нерівноважність світової соціально-економічної ситуації й загрози міжнародній безпеці. Кордони — це майже завжди «шрами історії», які мають здатність нагадувати про себе, незважаючи на плин часу. Мінімізація пов'язаних з ними ризиків залежить від того, наскільки оптимальною для певних умов є обрана тією чи іншою державою стратегія розвитку з одного боку і стратегія безпеки з іншого.

Не можна не звернути увагу на той факт, що сприйняття й використання простору окремими людьми і соціальними групами постійно змінюються під впливом соціальної практики і залежать від спрямування наукових дискурсів, які формують геополітичні уявлення [1]. Усвідомлення просторового образу країни ґрунтується на притаманних кожному соціуму культурних традиціях, але для пояснення сучасних проблем і суперечностей традиційні підходи дають небагато. Світ вступив у еру масштабних геополітичних протистоянь, і наближення до розуміння їхніх перспектив можливе лише

в руслі оновлених когнітивних підходів, з урахуванням складної динаміки доцентрових і відцентрових процесів, формування гібридних ідентичностей та специфічних мережевих структур.

Новітні тенденції в системі соціального знання ґрунтуються на ідеях контекстуальності, які виходять з усвідомлення вирішального впливу культурно-історичного середовища на розвиток соціумів. Соціогуманітаристика поволі відмовляється від пошуку універсальних моделей репрезентації, віддаючи перевагу компаративному аналізу рухливих контекстів людського буття у більш чи менш замкнутих ареалах. У різних наукових школах триває посилений пошук наукової мови, здатної відтворити в історичній ретроспективі локально-просторову самобутність обмеженої кордонами території і водночас запропонувати методологію зіставлення різних історичних типологій культур. Порівняння, зв'язки, взаємобіччя, перехресні впливи постають у ролі домінуючих об'єктів у предметному полі як глобальної, так і регіональної історії. Компаративи витісняють організовані за національною ознакою наративи, а місце метафоричних стратегій в інноваційній культурі наукового мислення впевнено займають основані на наукових критеріях інтегральні парадигми.

Культурно-цивілізаційний код кожного народу, який великою мірою визначає його долю, безпосередньо залежить від конфігурації кордонів території, на якій він проживає. Сама ця конфігурація зумовлюється результатами війн, династичних угод, дипломатичних переговорів. Боротьба за простір і територію, що супроводжує всю історію людства і справляє визначальний вплив на історичну пам'ять соціумів, найчастіше має вигляд боротьби за «справедливі кордони». Однак критерій справедливості часто є умовним; він залежить від політичної позиції зацікавлених сторін і врешті-решт є ширмою для маскування різноспрямованих політичних інтересів та імперських амбіцій. Проблеми територіальної цілісності держав і національного суверенітету набувають все більшої актуальності в міру

виявлення нових ареалів розмежування і конфліктних зон. Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно відстежувати стан латентної конфліктності у приграничних ареалах і розглядати проблему ймовірних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки [2].

Відродно відзначити, що наука про кордони й пограниччя доволі швидко пройшла період становлення і зараз переживає справжній бум міждисциплінарних досліджень. Ще чверть століття тому вона існувала лише як прикладний напрям політичної географії, тепер це сфера фундаментальних інтересів соціологів і істориків, філософів і економістів, правників-міжнародників та культурологів. При цьому відбувається не лише кількісне прирощення наукових знань, а й серйозні якісні зсуви: у фокусі наукової уваги опиняються як бар'єрні функції кордону, так і його контактні можливості. Сучасне осмислення проблеми кордонів і пограниччя відбувається в рамках *лімології* (від лат. *limes* — кордон, лінія прикордонних укріплень) — нової субдисципліни, що концептуалізувалася на базі політичної географії, а нині розвивається на стику географії, історії, політології, соціології, права, культурології, етнопсихології, аксіології. Хоча кордонна проблематика віддавна потрапляла в поле зору історичних та географічних наук, до появи теоретичної лімології вона системно не розглядалася. Існувала чітка розмежувальна лінія між дослідженнями внутрішньої і зовнішньої політики; як правило, до питань кордонів приверталася увага лише у країнознавчих студіях, у рамках відносин двох держав. Лімологія поставила проблему окремо взятого кордону в найширший контекст — з охопленням усієї системи світових кордонів на різних просторових рівнях — від глобального до локального. При цьому в умовах глобалізації природним виявився наголос на їх «прозорості». В основі такого підходу лежить бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки у вигляді соціального й політичного конструкту, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взає-

мовпливів. Дослідженням просторово-часових відносин у величезному хронологічному діапазоні, на мінливих міждержавних стиках, у перманентно конфліктних середовищах займається *історична лімологія* — науковий напрям, що сформувався в контексті руху від епізодичних «фронтір-студій» до вивчення всієї сукупності взаємодій у міждержавному, міжетнічному, міжконфесійному просторі. Він акцентує увагу на розгляді процесів формування і розвитку центр-периферійних відносин, виникненні й еволюції територіальних ідентичностей, організації транскордонних просторових систем.

Зрозуміло, що переосмислення в цьому контексті потребує вся вибудована впродовж ХХ ст. теорія кордонів. Адже саме кордони в багатьох ситуаціях перетворюються на осередки притягання й відштовхування, руйнуючи монополію колишніх центрів влади і впливу. У географічних дослідженнях кордони інколи порівнюють з біологічними мембранами, що регулюють обмін речовин усередині організму. Швейцарський географ К. Раффестін поширює цей висновок на обмін між територією — етнічною і державною — та сусідніми соціумами. Справді, кордони, хоч як надійно вони охороняються, ніколи не будуть непроникними; частіше вони самі відіграють роль контактних зон. Для культурних обмінів ця обставина має вирішальне значення, оскільки на порубіжжі формується новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин. Майже завжди порубіжжя — це ареал додаткових шансів і примножених небезпек, а для історичних досліджень простір порубіжжя завжди цікавий подвійно, адже саме тут, за Р. Козеллеком, проявляються тертя й напруги, а в різних часових пластах, у яких живуть сусідні соціуми, дримають лінії розламу, здатні в певний час пробуджуватися до життя [3, с. 22].

Сьогодні, коли кордони вже є визнаним і важливим об'єктом міждисциплінарних досліджень, чітко окреслюється виконувана ними роль рамки-вікна, що фокусує увагу на безмежності глобальності і на нових можливостях її систематизації. Кордони не лише розмежовують простір держав, а й визначають межі

ідентичностей — як реально існуючих територіальних, так і постійно конструйованих символічних. Це дало можливість поставити на науковий ґрунт дискурси, пов'язані з багатовимірними просторами і «розколотими світами». Просторові параметри поряд з часовими (а інколи і домінуючи над ними) визначають межі нової субдисципліни, яку слідом за К. Шлегелем і Ф. Етінгтоном можна вмістити в масштаб «просторової теорії історії», а можна навіть, ідучи далі, називати просторософією [4].

Сподіваємося, що пропонована стаття спонукає читача принаймні замислитися про необхідність концептуалізації історичної лімології як «стикового» наукового напрямку на межі природничих і соціогуманітарних наук, які невтомно шукають сьогодні шляхи до зближення. Наївно було б думати, що таку концептуалізацію можна забезпечити, аналізуючи ситуації на кордонах однієї або кількох сусідніх країн. Тут потрібен широкий порівняльний підхід з використанням усіх напрацьованих компаративної епістемології, з чітким вибором на основі принципу достатньої підстави об'єктів і меж предметно-проблемного поля. Однак вважаємо, що будь-яку можливість пройти свою частину шляху в цьому напрямі повинні використовувати всі зацікавлені в тому, щоб кордони без крайньої необхідності не піддавалися ревізії.

Структурні моделі кордонної термінології. Зрозуміло, що вибудовування будь-якої тезаурусної моделі — річ доволі суб'єктивна. Йдеться не про реально функціонуючу систему, а про аналітичну конструкцію, яка пропонує лише один з можливих варіантів систематизації відповідних термінів. Ситуація значно ускладнюється розмитістю і полісемантичністю основних понять, які становлять «інформаційне ядро» моделі. В рамках гуманітарної географії розрізняють кілька типів культурних кордонів, яким відповідають різні типи ідентичностей. Категорія *етнічних кордонів* допускає градацію по лінії етнічних і суперетнічних культурних спільнот. Розрізняють *порогові* (адміністративні рубежі) і *гравітаційні* кордони (межі етнічних систем з переважно контактними функціями). Класифікація кордонів до-

пускає поділ за *хронологічними* ознаками: давні (до XVII ст. включно), старі (що належать до імперської епохи XVIII — початку XX ст.), молоді — (XX–XXI ст.). З «віком» і «сталістю» (тривкістю) кордонів часто пов'язують зрілість регіональної самосвідомості.

У вітчизняному слововжитку вибудовування кордонної термінології значною мірою ускладнене наявністю паралельних термінів «кордон», «границя», «фронтір», «межа». Найуживаніше поняття «кордон» побутує як у широкому сенсі («межа», «перехід»), так і у вузькому, територіальному значенні («границя»). З визначенням пограниччя справа ще складніша. На перший погляд, відповідь самоочевидна: це територія, наближена до кордону і залежна від тих комунікативних потоків, які він забезпечує. Однак така загальна відповідь не дає уявлення ані про відстані, ані про ступінь залежності, ані про механізми впливу «кордонності». Деякі фахівці наголошують на полісемантичності поняття «пограниччя» і навіть мають сумніви щодо існування його чіткої дефініції. Можна погодитися і з тими дослідниками, які вважають: як просторово-соціальний і просторово-культурний феномен пограниччя має більш-менш визначені обриси лише в тій чи іншій його інтерпретації.

І все ж без бодай приблизного визначення пограниччя неможливо окреслити предметне поле відповідних досліджень. На наш погляд, пограниччя — це просторово обмежена територія (регіон) і відповідно організований соціум, чия залежність від кордону зазвичай є більшою, ніж залежність від центру. Зважаючи на те, які функції (бар'єрні, фільтруючі, консолідуючі) виконує в кожному конкретному випадку кордон, розрізняють типи погранич: *стикове* (з переважанням бар'єрної функції), *перехідне* (з переважанням функцій культурної взаємодії), *фронтірне* (регіон освоєння). Залежно від ступеня культурної дистанції між соціокультурними спільнотами, що межують і взаємодіють, пограниччя можуть бути культурно-варіативними чи культурно-протиставленими. За домінуючими культурами розрізняють бікультурні та полікультурні типи, си-

метрично-культурні та асиметрично-культурні пограниччя.

Терміни «пограниччя» і «прикордоння» часто вживаються як синоніми. Сміслові наповнення цих термінів, однак, відмінні. Прикордоння — поняття *політико-географічне*; здебільшого ним позначають вузьку (від 5 до 100 км) смугу обабіч кордону. Пограниччя — не стільки географічне, скільки *історико-культурне* поняття. Ним визначаються регіони різних розмірів, які внаслідок свого близького до кордону розташування виступають ареалами перетину різних політичних, культурних, релігійних та інших впливів і міжетнічних контактів. Тією чи іншою мірою кожен такий регіон продукує і артикулює власну ідентичність, відмінну від тих, які мимоволі «схрещуються».

Географи-міжнародники ввели в обіг поняття «*бар'єрність*» і «*контактність*» як критерії оцінювання рівня прикордонної безпеки. Першим терміном позначається здатність кордону бути ефективним рубежем проти нелегальних і небажаних транскордонних потоків, другим — спроможність забезпечити проникність для потоків бажаних. Під ним розуміють насамперед сукупність факторів, що забезпечують сприятливі умови для переміщення через кордони товарів, людей, фінансів, інформації і для транскордонної взаємодії загалом. Тут враховують ступінь лібералізації зовнішніх економічних та гуманітарних зв'язків, що регулюються законодавством, розвинутість відповідних інститутів та інфраструктури, рівень економічного розвитку порубіжних територій.

Поняття «*межовість*» і «*граничність*» ще більш розмиті, ніж терміни «межа» та «границя», від яких вони походять. У баченні В. Вжосека ідея межовості є семантичною опозицією до протяжності й тяглості, просторові асоціації в ній виразно домінують над темпоральними. У Г. Зімеля межа — соціологічний факт, що набув просторової форми. При цьому первинним у визначенні просторового стану є його соціологічне освоєння — саме люди надають сенсу просторові власними вчинками та мисленням. Дефініція границі допускає взагалі нескінченний ряд смислів, у математиці на-

трапляємо щонайменше на кілька десятків варіантів уживання терміна «границя» поряд із різними додатковими означеннями.

Поняття «кордон» чітко визначене лише в державному праві («державний кордон»). В історичному дискурсі кордон виступає не просто як географічна, геополітична чи адміністративна, а як психологічна межа. Емоційне значення кордону впливає насамперед з його доволі частой «прив'язки» до результатів міждержавних зіткнень, війн, депортацій. Кордон структурує не тільки простір, а й рефлексії щодо нього. Зміст поняття може становити і територія в певних межах, і обсяг військового контролю над територіями, і обсяг з дією обов'язкового права, і діапазон прав певної династії. В історичних уявленнях про кордон домінують генетичні (генеалогічні) обґрунтування та легітимації, закономірності, основані на праві або етнічній традиції. Взагалі ж поняття кордону є полісемантичним — це може бути межа, окраїна, сполучна ланка між культурами або своєрідний міст між ними [5, с. 221–230].

Цікаве бачення відтінків у застосуванні англомовних варіантів кордонної термінології запропонував австралієць Дж. Прескотт. У його трактуванні *boundary* — це розподільча лінія між державами та їхніми територіальними утвореннями, а *frontier* — переважно зона, яка відділяє в межах однієї держави заселену територію від незаселеної (хоча в політичному сенсі він допускав трактування його як межі, що розділяє сусідні країни з паралельним домінуванням обох на цій території). Терміни *border* і *borderland* вживалися ним як синонімічні на означення території, що складається з двох периферійних зон прилеглих країн [6, с. 104].

У контексті сучасної соціотрансформаційної динаміки відбулося докорінне переосмислення поняття «*периферійність*», яке протягом тривалого часу було опорою територіального членування. Уведене С. Рокканом, воно виявилось вдалою методологічною знахідкою, яка дала змогу свіжим поглядом оцінити місце і роль політичних, економічних і культурних центрів та їх вплив на хід суспільного розвитку. Вибудована на цьому фундаменті

теорія центр-периферійної полярності стала новацією у всій системі природничих і соціо-гуманітарних наук, що тією чи іншою мірою пов'язані з аналізом просторових відносин. Розглядаючи три різні типи територіальних центрів — економічний, культурний і військово-адміністративний, С. Роккан за їх розміщенням визначав відмінність моноцефальної (monocentric) та поліцефальної (policephalic) структур. Перший тип територіальної структури виникає там, де економічний, культурний та адміністративний центри зосереджені на невеликій території, другий — коли вони розміщені на віддалі один від одного. Від типу розширення території за військово-адміністративною, економічною чи культурною моделлю залежить та чи інша форма периферійності — утворення шляхом воєнного завоювання чи адміністративного підкорення, економічної залежності або культурного освоєння. Периферійність у С. Роккана має три різні виміри — політичний, економічний і культурний, — тісно переплетені між собою. Він виділяє два типи периферійності — горизонтальний (що найкраще передається у термінах віддаленості чи відмінності) і вертикальний (виражений у категоріях залежності). За цим набором ключових змінних можна успішно досліджувати будь-які центр-периферійні структури.

Те, що у предметному полі лімології периферійність постає як зона підвищених ризиків та конфліктів, надає суттєву перевагу *хорологічним* (просторовим) підходам. Хорологія пропонує методологічний ключ до створення моделей ретроспективної регіоналізації — системного дослідження земної поверхні з множинністю індивідуальних просторів і місць. Основою хорологічного аналізу є розуміння обмеженого реальними і уявними кордонами простору як історично сформованого етносоціоприродного утворення, а виниклі в процесі взаємодії людини та її культури з природою соціокультурні чинники розглядаються в контексті зовнішніх впливів та геополітичних інтересів. Використовуючи напрацювання хорології, сучасна геополітика акцентує увагу на формуванні історико-географічних об-

разів погранич завдяки поєднанню часових і просторових параметрів та їх відображенню у відповідних знаках і символах. Складний причинно-наслідковий зв'язок існує між поняттями *хронотоп* (ним позначається уособлення залежності буття людини від плину часу й попереднього розвитку) і *топохрон* (просторово-часовий континуум з пріоритетом простору). Концепт «хронотоп прикордоння» дає змогу з'ясувати залежність процесів формування регіональної ідентичності від виробленої упродовж багатьох століть ментальності, простежити складну еволюцію розвитку пограниччя з урахуванням геополітичних впливів, напрямів міграційних процесів тощо.

Феномен «*транскордонності*» значно розширив рамки теорії міжнародних відносин — з появою «єврорегіонів» вона постала як поле взаємодії не лише держав, а й недержавних інституцій. Хоча практика транскордонного співробітництва має вже тривалу історію, далеко не всі його теоретичні параметри визначені належною мірою. Змістове наповнення цього терміна варіюється від сукупності проєктів, покликаних здійснювати спільне освоєння прилеглих одна до одної територій, до суми вже відлагоджених механізмів координації багаторівневого співробітництва в економічній, політичній, культурній сферах. Що ж до поняття «*трансграничний регіон*», то воно може означати: територію прикордонного чи транскордонного співробітництва частин кількох держав; специфічну форму такого співтовариства з власними інфраструктурними механізмами взаємодії; інструмент інтеграції тієї чи іншої країни у наддержавні структури тощо. У західноєвропейській традиції використовують кілька різних термінів на означення транскордонного співробітництва. Зазвичай поняттям *cross-border cooperation* позначається пряме прикордонне співробітництво регіональних і місцевих властей територій, розташованих обабіч кордонів. Більш широкий зміст вкладається у поняття *interregional/transborder cooperation* — це вже транскордонне (міжрегіональне) співробітництво, метою якого є поширення інтеграційних процесів на

великі групи регіонів, причому не обов'язково пов'язаних між собою територіально. В українському понятійному тезаурусі домінує термін «транскордонне співробітництво» як універсальний, хоча не зайвим було б розрізнення «прикордонного» й «трансграничного» співробітництва.

Як бачимо, сучасний тезаурус кордонів і погранич органічно тяжіє до багатоскладовості, аналіз якої можливий лише на стику природничих і соціогуманітарних дисциплін, у руслі міждисциплінарності й постійного наукового діалогу. Саме поняття тезаурусу при цьому збагачується, в тому числі завдяки здобуткам лінгвістики, семіотики, інформатики, соціології. Поряд з основним значенням (скарбниця, запас) він набуває ще й сенсу особливим способом організованого нагромадження знань і систематизації здобутих даних. Ієрархічність — основна властивість будь-якого тезаурусу, хоча, здається, жоден з них не може претендувати на повноту і всеосяжність.

Теорії кордонів: традиційні підходи й методологічні новації. Від часу виникнення перших наукових знань про кордони їхній розвиток стимулювали насамперед практичні потреби. Окреслення «своєї» території було серед першочергових завдань усіх політичних режимів, а до теоретичного осмислення значення кордону доклала зусиль ще антична філософія, в якій поняття «кордон» використовувалося для обґрунтування можливостей пізнання. Проблема межі, границі, контуру виступає як одна з центральних у грецькій філософії; по суті огранювання будь-якої події, бачення її ніби зсередини становило зміст пошуків давньогрецьких філософів. Початки лімології глибоко закорінені в системі географічних наук — переважно тих її відгалужень, які зосереджувалися на описі окремих місцевостей, берегових ліній, комунікаційних систем і об'єднувалися поняттям *хорографія*. Якщо призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною, то хорографія, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зосібно», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи

тощо. При цьому важливим вважалося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн» [7].

У Франції вже у XVI ст. терміни *fins, limite*, що стосувалися переважно укріплень та їхніх меж, стали популярними завдяки намаганням династії Валуа зміцнити кордони королівства. Дещо пізніше у *limite* з'явився синонім *frontière*, а слово *fins* зникло. Поняття «фронтир» закріпилося також в італійській (*frontiera*) та іспанській (*frontera*) мовах. Англійці позначали кордони свого королівства термінами *border, boundary, limit*, німці користувалися терміном *Mark*; у часи Лютера в літературну німецьку мову було введено запозичений від слов'ян термін *Grenze*, співзвучний із польським *granica* [8]. XVII–XVIII століття в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «додисциплінарний» етап свого розвитку [9, с. 63]. У той час воно базувалося на достовірному, здобутому в результаті топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм — уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання — землезнавства і хорографічної географії (остання й надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Німецька класична філософія підходила до проблеми кордонів переважно з когнітивних позицій, у контексті взаємозв'язку Я і Не-Я. У баченні Г.В.Ф. Гегеля «лише у своєму кордоні і завдяки йому щось є тим, чим воно є. Не можна, отже, розглядати кордон лише як зовнішнє щодо наявного буття; він навпаки, пронизує усе наявне буття» [10, с. 90]. Власне, саме на кордоні в уявленні Канта, Фіхте, Гегеля відбувається зустріч і починається взаємодія. У процесі цієї взаємодії з'являється нова сутність, яка не зводиться до першопочатків. Уже тут можна бачити витoki розуміння прикордоння як зони активної взаємодії культур.

XIX ст. в історії географічних знань характеризується як дисциплінарний період у розви-

тку класичної науки — з виробленням власної систематики й термінології, появою академічних установ і спеціалізованих журналів. Географи стали, за Ю. Остергаммелем, «затребуваними радниками урядів». Значна їх частина вже не задовольнялася традиційними рамками природничої науки, стаючи «гумано- чи антропогеографами, тобто вже не тільки простими помічниками традиційно більш престижної історії» [11]. Формування кордонної парадигми у природничих та суспільних науках упродовж XIX ст. відбувалося під впливом двох найбільших авторитетів — А. Гумбольдта і К. Ріттера. 19-томна праця Карла Ріттера «Землезнавство у відношенні до природи й історії людини, або загальна порівняльна географія» була етапною у розмежуванні «фізичного землеописання» як природничої науки і «загального землеописання», яке вчений вважав історичною дисципліною. Будучи послідовником І. Канта, К. Ріттер створив хорологічну концепцію, суть якої полягала в тому, що земний простір розвивається за власними законами і є не просто вмістилищем гір, рік, міст, народів, держав, а цілісним утворенням, що має внутрішні основи і стимули розвитку. Просторові відносини реалізуються в політиці, а отже, у просторі ніби закладено відомі типи можливих політик [12]. Так прокладався місток між гегелівською «філософією історії» та класичними геополітичними підходами, а самого К. Ріттера часто розглядають як предтечу геополітики. Його ж разом з А. Гумбольдтом вважають основоположником теорії районування.

По суті все XIX ст. пройшло під знаком гострих незгод між прибічниками двох шкіл у дослідженні цивілізацій і культур: еволюціоністської (Г. Спенсер, Л.-Г. Морган) та антропогеографічної (Ф.-В. Ратцель). Перша виходила з пояснення локальних культурних відмінностей перебуванням народів на різних ступенях цивілізаційного розвитку, а отже, розглядала ці відмінності як такі, що нівелюються в процесі еволюції. Друга вважала їх глибоко закоріненими, зумовленими природними і соціальними умовами, що склалися в певних географічних зонах. На основі еволюціоністських

підходів сформувалися сучасні теорії модернізації, антропогеографія стояла біля витоків теорій локальних цивілізацій, культурних дифузій, фронтирів тощо.

На початку XX ст. проблема кордонів постала в новому вимірі, і цьому немало прислужилося зближення антропологічних і географічних наукових напрямів. Основоположник французької школи «географії людини» П.В. де ла Блаш набагато випередив свій час, запропонувавши у 1918 р. працювати над перетворенням погранич на зони міждержавного співробітництва. А. Тойнбі заклав основи бачення бар'єрних і контактних функцій кордонів. З іменем Л. Февра пов'язують теорію конвенційного характеру кордонів, яка акцентує увагу на неможливості керуватися географією у справі їх встановлення, оскільки конвенція це не що інше, як угода. Основоположник німецької антропогеографії Ф.-В. Ратцель вважав кордони домінантами державотворення, а К. Хаусхофер — межею певних життєвих уявлень і самодостатнім органом соціокультурного організму.

У баченні К. Хаусхофера кордон — периферійний орган, подібний до шкіри. Як закрита на ключ життєва форма, що відчуває напругу, він живе власним повнокровним життям і має власне «передпілля» — більш або менш широку зону взаємодії. Постульований ним «пограничний емпіризм» ґрунтувався на відчутті відносності кордону: «як статика й динаміка кордону, так і його психологічна й механічна констатація перебувають у постійному зіткненні». Відносність кордонів виявляється і в тому, що вони повинні одночасно розділяти й бути проникними. Звідси постійне наголошування К. Хаусхофера на культурно-географічному відчутті кордону та вихованні цього почуття, яке має загальну значимість для культури, політики та економіки. Він був по суті першим, хто вказав на важливість уважного вивчення погранич, пограничних інстинктів, «незмінно настороженої пограничної свідомості» [13, с. 9, 28–30, 112–115].

З погляду «незмінної настороженості» розглядав проблему кордонів і відомий французький соціолог А. Зігфрід. У передмові до праці

геополітика Ж. Анселя «Географія кордонів» він звертав увагу на небезпечність кордонних сюжетів для дослідників — оскільки вони наскрізь пронизані політичними пристрастями, холоднокровно розмірковувати про них неможливо [14, с. VII]. У переддень Другої світової війни такі застереження звучали вкрай актуально. Оригінальне трактування кордону знаходимо у німецького філософа і соціолога Г. Зіммеля. В його соціології простору кордон — центральне, відправне поняття, яке є не звичайним просторовим фактом із соціологічною дією, а чимось більшим — «соціологічним фактом, що набуває просторової форми». Хоча кордон це всього лише лінія, що розмежовує різні сфери, вона здатна стати живою енергією, яка водночас об'єднує і відштовхує, втискує між обома сферами. Те, що зовні спостерігається як кордон, зсередини може розглядатися як рамка взаємодії [15, с. 269–331].

Вітчизняна традиція дослідження кордонів і прикордоння бере свій початок від праць С. Рудницького. Україну він називав «країною кордонів», причому в полі його зору були кордони фізико-географічні, геоморфологічні, кліматичні, біологічні. Звертаючи увагу на найдавніші часи, коли на теренах України проходив кордон між цивілізованими народами Сходу і нецивілізованими північними «народами природи», вчений зазначає, що згодом територія України стала кордоном елліністичного світу, з початком середньовіччя — прикордонною землею середземноморського і «передньоазійського» світу, межею між осілим землеробством і кочівництвом. У XV–XVIII ст. Україна опинилася на кордоні трьох світів: західноєвропейського, східно-мусульманського й кочового азійського. Це «страшне пограниччя» зумовило бездержавність української нації [16, с. 8–23]. У Росії початки кордонознавства пов'язують з книгою В. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна». Кордон у ній визначався як місце зміни географічних явищ, причому наголос робився на розрізненні межі (розпливчатої смуги поступових переходів) та рубежу (різкої лінії заміни одного геокомпонента іншим) [17]. Що ж до просторових

(хорологічних) підходів, то вони в СРСР постійно піддавалися критиці як «буржуазні» й ненаукові. Географію штучно поділили на фізичну й економічну, внаслідок чого у ній не виявилось місця для географії людини.

У повоєнний час дослідження просторової проблематики у світовій науці відбувалося одночасно в руслі економічної географії (на базі синтезу здобутків чиказької школи і підходів засновника американської регіональної науки В. Айзарда) та оновленої хорології, яка прокладала шляхи осмислення окультуреного людиною простору як інтелектуальної концепції, системи символів і відповідного образного моделювання. На основі дослідження образів територій вироблялися критерії концептуалізації понять «просторовий розвиток», «культурний простір», «політичний ландшафт» та ін. Проте аж до 50–60-х років XX ст. у дослідженні кордонів домінували традиційні, позитивістські у своїй основі історико-географічні підходи, причому пояснювальні моделі базувалися переважно на аналізі політичних чинників, а держави виступали як єдине нероздільне ціле. Помітний прорив у дослідженні феномена кордонів спостерігався в останній третині XX ст. Стимулювали його як значне поживлення міжнародних контактів, так і освоєння нових концептуальних підходів у дослідженні регіонів — просторових, геополітичних, символічних та ін. Особливо показовою виявилася переорієнтація від традиційних геополітичних до символічно-конструктивістських трактувань кордонів і порубіжних територій. У руслі напрацювань, запропонованих П. Бергером і Т. Лукманом у праці «Соціальне конструювання реальності», кордони почали розглядатися як соціальні й культурні конструкти і водночас як лінії перетину різних просторів і зіткнень різних структур влади [18, с. 35–44].

Сучасне бачення кордону ґрунтується на розрізненні *реальних* (міждержавних, міжетнічних, адміністративних тощо) і *символічних* кордонів, а також на усвідомленні полісемантичності самого поняття «кордон». Загалом кордон — це чітко визначена лінія з відповідними атрибутами, але допускається застосу-

вання цього поняття в найширшому сенсі, як ареалу уздовж кордону чи взагалі зони переходу, межі, перехрестя. Кордон це і елемент простору у його геополітичному вимірі, і символ, що орієнтує політичний, економічний, правовий і культурно-інформаційний ландшафт у напрямі певного ядра і тим самим відіграє роль потужного централізуючого фактора.

У філософському вимірі кордон — це межа зіткнення свого й чужого, традиційного і специфічного, системного і хаотичного. Підтримання кордонів — базовий елемент функціонування будь-якої соціальної системи, яка прагне виокремлення із загального середовища та конструювання власної ідентичності. Репрезентуючи діалогічну гру свого і чужого, кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самобутності; він виконує захисні функції і відіграє роль обмежувального символу. Фахівці у сфері семіотики наголошують на умовності будь-яких кордонів (часових, просторових, смислових) і на внутрішній суперечливості «кордонних» схем. Адже, за Гегелем, проводячи кордон у сфері мислення, ми вже його переходимо.

Особливий погляд на проблему кордонів демонструють науковці в галузі культурної географії, геофілософії, геоісторії, які ввели поняття порогових кордонів і, відповідно, порогових історико-географічних образів. Йдеться про особливу, значною мірою уявну ауру у сприйнятті географічного простору, зумовлену різними цивілізаційними й культурними чинниками. Інакше кажучи, під впливом історичної пам'яті про трагедії, несправедливості, образи кордон може відчуватися там, де його немає і ніколи не було. Особливим, крайнім випадком є квазікордони — певні символічні рамки, які локалізують слабо або зовсім недосліджені частини образно-географічного поля.

У міжнародному праві проблема кордонів тісно пов'язана із суверенітетом національних держав та їхньою готовністю до транскордонного співробітництва. Глобалізаційні реалії вносять у цей процес свої ускладнення: за У. Беком, глобалізація здійснюється в одному ритмі з акцентуванням і посиленням кордо-

нів, а також інтенсифікацією прикордонного контролю. Парадокс, однак, полягає в тому, що в сьогоденні суспільстві ризику ці кордони не працюють так, як раніше. Ризики великою мірою зумовлюються втратою довіри: «чим менше довіри, тим більше нестабільності» [19, с. 85–105].

Істориків здебільшого цікавить психологічний контекст, пов'язаний з кордонами. Адже навіть якщо офіційні обриси кордонів не змінюються, можуть змінюватися погляди на те, що ці кордони собою являють, чи є вони механізмом співробітництва, кооперації, чи бар'єром, що захищає від зовнішніх впливів. Травмуючим чинником можуть бути й спогади про минулі функції кордону і пов'язані з ними конфлікти; не випадково прилегли до кордонів регіони характеризуються, як правило, підвищеною соціальною напругою. Польський антрополог М. Герцфельд увів для позначення цього символічного простору поняття «локальна теодицея» — місце, ніби спеціально призначене для з'ясування несправедливостей світу, що нас оточує, і відшкодування тягаря відповідальностей і провин [20, с. 193–216]. Оскільки саме ієрархія цінностей визначає духовно-орієнтаційні параметри суспільного буття, в «кордонному» аспекті принципово важливим є розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів, інтегруючих та диференціюючих імпульсів. Звідси гостра потреба у розгляді аксіосфери у синхронічному і діахронічному аспектах, акцентування уваги на ціннісних орієнтаціях, що забезпечують самозбереження людини у просторі і часі. Саме на міжцивілізаційних стиках нерідко утворюються «зони напруги», ареали підвищеної конфліктності та соціокультурних протиріч. Незаперечним є і той факт, що теракти, воєнні, релігійні конфлікти та інші прояви просторового екстремізму мають виразне «прикордонне» обличчя. А це означає, що простір і територіальність мають постійно бути не лише у фокусі соціальної діагностики, а й в епіцентрі регіональної політики, а кордонна філософія та аналітика — стати одними зі стратегічних наукових пріоритетів.

Теорії погранич: соціокультурний зріз. Систематизація відомостей про шляхи формування кордонів і соціальних меж, про пов'язані з ними переваги й ризики найбільш продуктивно уявляється саме через концепт пограниччя. Пограниччя не лише в територіальному вимірі, а й у «точках зіткнення» демократії й авторитаризму, лояльності і протесту, ліберальних і національних доктрин. Саме етика пограниччя — місця зустрічі «свого» й «чужого», дає змогу зрозуміти важливість збереження цілісності за умов роздільності і протистоянь. Але для цього слід позбутися спрощеного погляду на пограниччя й усвідомити, що проблема рубіжності — рівною мірою екзистенційна, політична, соціальна, культурна — має розглядатися як складник національної безпеки.

Традиційно в географічних дослідженнях прийнято окреслювати порубіжжя як звичайні території «по обидва боки кордону». Однак досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом просторових, регіональних підходів, щоб дістати переконливі аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною *територіальною ідентичністю*, яка конструює регіон як соціально-політичний простір, визначає основні напрями його субкультурної варіативності та постає в ролі регулятора в системі «територія — суспільство» [21, с. 24–77]. Територіальна ідентичність набуває цінності, яка піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації, усвідомлення ролі культури в процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору. Під означенням територіальної ідентичності можуть співіснувати різні види ідентичностей — культурні, етнічні, мовні, релігійні тощо, — створюючи в чомусь суперечливу, в чомусь гармонійну єдність багатоманітності.

Ідентитети на пограниччі — особливий, багато в чому специфічний об'єкт досліджен-

ня на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина в ситуації пограниччя знає впливу різних типів кордонів; багатоманітні сигнали «ззовні» вона пропускає через власний фільтр, перекодовуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується в такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту і не прагне змін. Але не виключений і «ефект маргінальності», коли людина опиняється в ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптивний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів. Загалом, згідно із сучасними теоріями соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій, у людини в ситуації пограниччя є вибір з чотирьох можливих альтернатив. Першою є *асиміляція*, яка передбачає повну ідентифікацію з домінуючою культурою і втрату власної. Другою є *ізоляція* — активний чи пасивний спротив асиміляції, найчастіше у вигляді демонстративного відкидання «чужої» культури, аж до проявів сепаратизму або еміграції. Третьою є *маргіналізація* — людина мусить миритися з «проміжним» станом, відчуваючи себе неорганічною частиною обох культурних традицій. Четверта стратегія здебільшого вважається найбільш прийнятною і вкладається в поняття *інтеграції*. Це в міру гармонійна, «подвійна» ідентифікація як зі старою, так і з новою культурними матрицями. Найчастіше ці стратегії комбінуються в різних пропорціях.

Надзвичайно важлива й цікава проблема — як і якою мірою реальні кордони співвідносяться з уявленнями мешканців щодо того, де насправді проходить межа між «своею» й «чужою» територією. Науковці наполегливо шукають відповіді на питання: «усвідомлювалася погранична територія як розмежувальна чи контактна зона, і якщо так, то чи бере вона участь у конструюванні національних ідентичностей? Породжувала вона новий культурний простір чи лишалася мозаїкою, еkleктикою інших, зовнішніх, у тому числі історичних, характеристик і ознак?» [22, с. 7–9]. Очевидно,

що вектори розуміння Іншого закладаються середовищем і кожного разу, кажучи словами Г.-Г. Гадамера, «розуміння й нерозуміння знаменують розширення індивідуальності» і виступає як «випробування можливої спільності» [23, с. 86]. Будь-який політичний організм, що дбає про відтворення внутрішньої ідентичності, повинен не лише підтримувати обриси власних кордонів, а й створювати систему їх легітимації. Оптимальним є варіант, коли діалогічне розуміння інакшості відводить кордону роль обмежувача власного соціокультурного простору, не закриваючи його наглухо. Гірше, коли держави вбачають ознаку сили у непроникності кордонів, а культурний простір сусідів розглядають як зону власного політичного впливу. За таких умов надмірна увага до проблем кордонів обертається зростанням поляризації по лінії «свої — чужі» і працює не на посилення, а на послаблення національно-громадянської ідентичності.

Феноменологія пограниччя — порівняно новий напрям у соціогуманітаристиці, а для вітчизняної науки — майже неосвоєний науковий простір, оскільки в системі філософських та історичних наук онтологія граничності практично не розроблялася. Найпоширеніший погляд на проблему погранич утвердився в політичній географії, яка концентрує увагу на тому, що і для соціумів, і для людини принципово важливим є не сам кордон, а той прилеглий простір, який від нього залежить і ним детермінується. Домінує такий погляд і в культурології — тут здебільшого пограниччя визначається як межа колективної ідентичності, яка відділяє загальне «ми» від такого ж загального «вони». Через владу і окреслюваний нею простір досліджують пограниччя правники й політологи. Вихідними постулатами аналітики, що стосується погранич, є переважно категорії геополітики (політичні впливи, безпека, конфлікти) або геоekonomіки (системи економічної залежності, торгівля, інвестиції). Останнім часом спостерігається своєрідний поворот у бік термінів геокультури (культурні впливи, обміни, історична пам'ять, регіональні відмінності). Він видається надзвичайно продуктив-

ним, особливо з урахуванням моделей геополітичної динаміки, досліджуваної Р. Коллінзом. Уведене ним поняття окраїнності пропонує ключ до розуміння залежності між розмірами території, протяжністю кордонів і суспільними настроями на пограниччях.

Внаслідок поєднання традиційних та інноваційних підходів у соціальному аналізі пограничної специфіки використовується багатогранна палітра *методів* — як загальнонаукових, так і міждисциплінарних та конкретно-наукових. Йдеться, зокрема, про формально-логічний метод (виділення історичних ознак досліджуваного феномена), герменевтичний та феноменологічний методи, які дають змогу осмислювати глибинні сенси життєдіяльності людей пограниччя та специфіку їхньої самосвідомості. Порівняльно-історичний метод дозволяє розкрити особливості еволюції погранич як культурно-історичних ареалів у тісному зв'язку з обставинами їх виникнення і водночас у контексті змін, які відбувалися на різних історичних етапах. Найбільш придатним для дослідження феномена порубіжності є порівняльно-зіставний метод, який відносять до розряду класичних. Крос-культурні підходи використовуються як першооснова й історико-генетичних, й історико-типологічних зіставлень. Серед неklasичних підходів у цьому випадку найбільш продуктивними є нормативно-ціннісний та поведінковий — обидва вони зосереджені на аналізі дії «людського чинника» у мотиваційній сфері. Соціокультурний підхід створює можливість для заглиблення у сферу ментальностей, ідентичностей, регіонального світосприймання тощо.

Принципово нові перспективи для аналізу пограничних ареалів відкриває системно-комунікативний підхід, у якому вибудовування системних ієрархій органічно доповнюється аналізом мереж, комунікацій, зворотного зв'язку по лінії «влада — соціум». Антропологічний підхід дає змогу з'ясувати особливості антропогенезу на певній території, а систематичні й семіотичні підходи допомагають розібратися у символіці відповідних знакових систем, ритуалів, свят тощо. Надзвичайно

важливим для розуміння феномена пограниччя є біогеодетерміністський метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під його впливом власну культуру життєзабезпечення.

У цих підходах приваблює насамперед людиноцентризм у найширшому розумінні. Просторові категорії перетворюються, деформуються (анаморфізуються) під впливом людського чинника — ментальностей, образних уявлень. Як зазначає іспанський геополітик Х. Пінейро, державний кордон виступає як частина національної культури, індикатор національної ідентичності, елемент концепції націоналізму. Мобільність і транспарентність сучасних європейських кордонів прямо не приводить до виникнення нової територіальності; держави, як і раніше, залишаються основними гравцями на міжнародній арені. Однак «люди, що живуть поблизу кордону з іншою державою, завжди демонструють розмиті ідентичності, бо перед їхніми очима два шляхи розвитку, дві моделі поведінки, і вони намагаються наслідувати обидві». Економічне відкриття кордонів не зумовлює автоматичне «відкриття умів», а культурна подібність приграничних націй може приводити не до єднання чи посилення транскордонного співробітництва, а навпаки, до бажання демонструвати й акцентувати відмінності [24, с. 79–107].

Не можна водночас не бачити того, що проблема рубіжності є відчутно політизованою, вона стосується легітимізації територіальної цілісності (або, навпаки, її розхитування) і тому зачіпає не лише групові, а й державні інтереси. Тому, хоч якими привабливими уявляються новітні геополітичні та геоінформаційні підходи, дослідження пограниччя має все ж спиратися на традиційний — *геокультурний* — фундамент. Саме геокультурний підхід, орієнтований на дослідження системотворчих зв'язків, що характеризують відносини культури і національного простору, локальних культурних форм, найкраще забезпечує системність цілісного відтворення соціального життя

на конкретній території. У західній політичній думці його активно утверджував А. Тойнбі, у російській — М. Данилевський та М. Бердяєв, в українській — М. Грушевський, І. Лисяк-Рудницький, Є. Маланюк. Від історико-генетичних геокультурних підходів відрізняються насамперед схильністю до діахронії. Якщо історична наука тягнє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія і культурологія виходять з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта — його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Не випадково сучасна доба, позначена багатьма конфліктами на «кордонному ґрунті», стала часом утвердження наукового напрямку, орієнтованого на дослідження впливу фактора прикордоння на ментальність і поведінкові реакції. З'явилася навіть субдисципліна під назвою прикордонознавство, яка ставить собі за мету наукове забезпечення прикордонної політики, насамперед тих її аспектів, які пов'язані з безпекою суб'єктів прикордонної взаємодії. В історико-географічному контексті предметом її особливої уваги є *фронтири* — зони міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами і зіткнення різних ідентичностей. Їх розглядають як простір змінних цінностей, що виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів. Уведений нещодавно в обіг термін «кордон безпеки» (security border) свідчить про усвідомлення державами і спільнотами важливості врахування чинника порубіжжя в регіональній і етнонаціональній політиці. Непродумані, необачні кроки здатні перетворити ареали пограниччя на постійне вогнище конфліктності.

Обнадіює те, що в межах вітчизняної лімології вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного

феномена пограниччя. Йдеться насамперед про можливість використання методів герменевтики, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта у специфічних умовах поліфакторності та поліетнічності, обставин формування концептів «свого» й «чужого» на пограниччях. Триває пошук типологій пограниччя, напрацьовується інструментарій визначення культурної дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот, робляться спроби з'ясування специфічної соціодинаміки територій, класифікації різновидів специфічних регіональних ідентичностей, осмислення пограниччя як стикового культурного простору — своєрідного мосту між цінностями культур.

Отже, слід констатувати, що глобалізаційні процеси, свідками яких ми стали на початку XXI ст., супроводжуються, як передбачав свого часу М. Вебер, зміною понятійного апарату — саме такою, яка дає змогу «спостерігати за потоком подій з вершин людської думки» [25, с. 414]. Переосмислення домінуючої донедавна в суспільних науках парадигми модернізації, що виходила з ідеї універсальності економічних законів макросистеми, відбувається найчастіше в руслі теорії багатofакторних змін, у якій процес глобалізації/локалізації постає як єдиний і взаємопроникний. Наслідком стає і певне «перезавантаження» звичних категорій, причому багатозначність породжує суперечливість у трактуваннях. Семантична поліфонія термінів ускладнюється тиском політики та ідеології на наукові дискурси і понятійні системи.

Сучасний світ має вигляд єдиного макро-регіонального комплексу — системи регіонів, пов'язаних економічними, політичними, військовими, ціннісними й культурно-історичними зв'язками. В таких умовах вибудова дихотомій за принципом «або — або» виразно поступається місцем конструюванню проміжних моделей за принципом «і — і». Хоч якими конфліктними уявляються доволі часто регіональні субкультури, психологічна потреба протистояти хаосу в суспільстві, в людських душах змушуватиме шукати компроміси. Співвідношення «центрів сили» сьогодні таке,

що сподіватися на «діалог цивілізацій» щонайменше наївно. Логіка виживання вимагає від кожної країни вироблення власних алгоритмів суспільної взаємодії, основаних на усвідомленні самоцінності своєї культури і способів самоорганізації. І тут надзвичайно важливо, щоб аналіз реальних процесів не підмінювався симулякрами, продиктованими політичними амбіціями. Нагадуємо про це тому, що традиції історизації у нас формувалися під потужним пресом міфотворення. Як саркастично зауважив Д. Бовуа, «якби хтось хотів довести, що історія — лише іграшка в руках тих, хто нею маніпулює, він міг би узяти за приклад Білорусь та Україну». Саме тут можна знайти чимало прикладів «соціотехніки, яка намагається видати себе за науку» [26, с. 67].

Україна як своєрідна «географія дискурсу» нині постає у вигляді своєрідного «простору між» на межі європейських і євразійських впливів, простору амбівалентного і антиномічного, з поділом суспільних симпатій, із взамовиключним баченням минувшини і перспектив. Оскільки в сучасних умовах про варіанти безпроблемної взаємодії на регіональних рівнях можна лише мріяти, істотного коригування потребуватиме вся система наукового забезпечення регіональної аналітики, включно з моделюванням і прогнозуванням імовірних ризиків. Попри те, що людство упродовж багатьох тисячоліть свого існування нагромадило величезний досвід післявоєнних домовленостей, проблеми примирення, тобто повернення до миру після збройного протистояння, залишаються надзвичайно складними, оскільки вони пов'язані з відновленням нормальної взаємодії не лише на інституційному чи особистісному рівнях, а й на рівні неформальних спільнот, невизнаних квазідержавних утворень тощо. За таких умов проблема меж простору примирення набуває надзвичайної гостроти. Постконфліктні відносини ще довго залишатимуться обтяженими спадком жертв, руйнувань, і майже обов'язково знаходитимуться охочі використати цей спадок задля отримання додаткових дивідендів шляхом маніпулювання масовою свідомістю.

Звернення до конкретного досвіду порубіжних спільнот переконливо свідчить: обличчя глобальної історії значною мірою визначається конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стиках, у зонах активних контактів. І хоча ці контакти, створюючи для людей додаткові шанси, породжують і відчутні небезпеки, пограниччя незмінно виступають як ареали підвищеної соціальної мобільності. Сьогодні ніхто не в змозі передбачити, який напрям розвитку глобалізаційних процесів кінець кінцем виявиться домінуючим — інтеграція відмінностей (М. Арчер), конкуренція цивілізацій (С. Гантінгтон),

гібридизація різних культур (Ж. П'єтерс) чи складне переплетення локального з глобальним (Р. Робертсон). Очевидно, що зусилля фахівців і надалі зосереджуватимуться на пошуку саме тих закономірностей глобалізації, які відкривають перед людством нові обрії. Однак надзвичайно важливо бачити складність і неоднозначність взаємодії процесів глобалізації й регіоналізації і рахуватися з неминучим поглибленням фрагментації соціальної дійсності. «Світ нових світів», який формується навколо нас, навряд чи буде комфортним для всіх — надто багато нових гравців на світовій арені пильнують свої інтереси.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Maruniak Eu.O. Spatial development of Ukraine in global vision. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2020. (4): 73–83. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2020.04.073>
[Маруниак Є. Просторовий розвиток України в глобальній візії. *Вісник НАН України.* 2020. № 4. С. 73–83.]
2. Horbulin V.P. National security as a priority of modern state building. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2017. (1): 25–29. (in Ukrainian).
[Горбулін В.П. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. *Вісник НАН України.* 2017. № 1. С. 25–29.]
3. Kozellek R. *Chasovi plasty. Doslidzhennja z teorii istorii.* Kyiv: Duh i Litera, 2006. (in Ukrainian).
[Козеллек Р. *Часові пласти. Дослідження з теорії історії.* Київ: Дух і Літера, 2006.]
4. Betlij O. Istoryk na pozovah iz prostorom, abo chy mozhlyva synhronizovana istorija? *Ukrainskij humanitarnyj ogljad.* 2012. (16–17): 132–151. (in Ukrainian).
[Бетлій О. Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія? *Український гуманітарний огляд.* 2012. Вип. 16–17. С. 132–151.]
5. Vzhosek V. *Istoriya — Kultura — Metafora. Postannja neklasychnoi istoriografii. Pro istorychne myslennja.* Kyiv: Nika-Tsentr, 2012. (in Ukrainian).
[Вжосек В. *Історія — Культура — Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення.* Київ: Ніка-Центр, 2012.]
6. Dmitrieva S.I. *Limologija: uchebnoe posobie.* Voronezh, 2008. (in Russian).
[Дмитриєва С.И. *Лимологія: учебное пособие.* Воронеж: Издательство ВГУ, 2008.]
7. Ptolemej K. *Rukovodstvo po geografii.* In: *Antichnaja geografija.* Moskva: Geografiz, 1953. (in Russian).
[Птолемей К. *Руководство по географии.* В кн.: *Античная география.* Москва: Географиз, 1953.]
8. Chornovol I. Serednjovichni frontury ta moderni kordony. *Krytyka.* 2006. **10**(10): 9–12. (in Ukrainian).
[Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони. *Критика.* 2006. Т. 10, № 10. С. 9–12.]
9. Pashchenko V.M. *Zemleznannja. Metodologija pryrodnycho-geografichnyh nauk.* Kyiv, 2000. (in Ukrainian).
[Пашенко В.М. *Землезнання. Методологія природничо-географічних наук.* Київ, 2000.]
10. Gegel G.V.F. *Nauka logiki.* V. 1. Moskva, 1970. (in Russian).
[Гегель Г.В.Ф. *Наука логики.* В 3 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1970.]
11. Osterhammel Ju. Transformatsija mira: istorija XIX veka. *Ab Imperio.* 2011. (3): 77–137. (in Russian).
[Остерхаммель Ю. Трансформация мира: история XIX века. *Ab Imperio.* 2011. № 3. С. 77–137.]
12. Ritter K. On Spatial Relations on Earth's Surface and Their Impact upon the Course of Historical Development of Mankind. *Polis.* 2005. (2): 102–114. (in Russian). DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2005.02.10>
[Риттер К. О пространственных отношениях на поверхности земного шара и их влиянии на ход исторического развития человечества. *Полис.* 2005. № 2. С. 102–114.]

13. Haushoffer K. *O geopolitike. Raboty raznykh let*. Moskva: Mysl, 2001. (in Russian).
[Хаусхоффер К. *О геополитике. Работы разных лет*. Москва: Мысль, 2001.]
14. Ancel J. *Geographie des frontieres*. Paris, 1938.
15. Zimmel G. *Izbrannoe. Sozertsanie zhizni*. Moskva, 2017. (in Russian).
[Зиммель Г. *Избранное. Созерцание жизни*. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2017.]
16. Rudnytskij S. *Ukrainska sprava zi stanovyshcha politychnoj geografii*. Berlin, 1923. (in Ukrainian).
[Рудницький С. *Українська справа зі становища політичної географії*. Берлін, 1923.]
17. Semenov-Tjan-Shanskij V.P. *Rajon i strana*. Moskva-Leningrad, 1928. (in Russian).
[Семенов-Тян-Шанский В.П. *Район и страна*. Москва–Ленинград, 1928.]
18. Berger P.L., Luckmann T. *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. New York, 1966.
19. Beck U. *Power in the Global Age. A new global political economy*. Cambridge, 2007.
20. Herzfeld M. *Antropologia. Praktykowanie teorii w kulturze i społeczeństwie*. Kraków, 2004.
21. Vermenych Ja.V. *Terytorialna identychnist ukrainskogo pogranychcha: istorychni vytoky ta geopolitychni vplyvy*. Kyiv, 2019. (in Ukrainian).
[Верменич Я.В. *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витoki та геополітичні впливи*. Київ, 2019.]
22. Kravchenko V. *Harkov/Harkiv: stolytsa pogranychcha*. Vilnius: EGU, 2010. (in Russian).
[Кравченко В. *Харьков/Харків: столица пограничья*. Вильнюс: ЕГУ, 2010.]
23. Gadamer H.G. *Aktualnost prekrasnogo*. Moskva, 2001. (in Russian).
[Гадамер Х.Г. *Актуальность прекрасного*. Москва: Искусство, 1991.]
24. Pinheiro J. Transborder Cooperation and Identities in Galicia and Northern Portugal. *Geopolitics*. 2009. 14(1): 79–107. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650040802578674>
25. Veber M. *Izbrannye proizvedeniya*. Moskva: Progress, 1990. (in Russian).
[Вебер М. *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 1990.]
26. Bovua D. Spory istorikov Frantsii, Rossii i Polshi vokrug Ukrainy-Rusi. *Crossroads (Perekrestki)*. 2004. (1-2): 67–87. (in Russian).
[Бовуа Д. Споры историков Франции, России и Польши вокруг Украины-Руси. *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*. 2004. № 2. С. 67–87.]

Yaroslava V. Vermenych

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

BORDERS AND BORDERLANDS IN THE DISCOURSE SPACE OF SOCIO-HUMANITARIAN STUDIES: THEORETICAL PROJECTIONS

The article proposes an interdisciplinary dimension of understanding the theoretical problems of the study of borders and borderlands in the socio-humanitarian space. It is shown that the application of geopolitical, geoeconomic, geocultural and geoinformation methodological approaches determines the possibility of representing the phenomenon of borders and borderlands in the form of social and political construct that determines the surrounding space, turning it into an area of communication and interaction. It is proved that borders not only delimit the space of states, but also determine the boundaries of identities – both real territorial and constantly constructed symbolic, form the cultural and civilizational code of each nation. The author substantiates the need to conceptualize historical limology as an interdisciplinary scientific field, which focuses on the study of human self-identification with a particular territorial space on the basis of the whole set of interactions in interstate, interethnic and interfaith coordinates. It is emphasized that the national interests and security needs of any state require maximum consideration of the factor of marginalization in the reproduction of an objective picture of its past development and monitoring and analysis of trends and challenges of modern regional and ethno-national policy.

Keywords: border, borderlands, frontier, theories of borders and borderlands, historical limology, territorial identity.